

ΑΡΙΑΔΝΗ ΓΚΑΡΤΖΙΟΥ-ΤΑΤΤΗ

Καθηγήτρια, Παν. Ιωαννίνων

agartziu@cc.uoi.gr

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΤΤΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Περίληψη. Η μελέτη μου επικεντρώνεται στην παρουσίαση του σωζόμενου υλικού και των θεωρητικών προσεγγίσεων που αφορούν στο θέμα της καταγωγής της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας και τις σχέσεις αλληλοεπίδρασης της τελευταίας με το αθηναϊκό θέατρο. Ακολουθώντας κατά κύριο λόγο τους θεωρητικούς άξονες που έχουν τεθεί από την εποχή του Albin Lesky, συζητώ σύντομα τις σημαντικότερες θεωρητικές τάσεις που έχουν ασχοληθεί με τις αρχές του δράματος, τη σχέση του με διάφορα διονυσιακά στοιχεία (Διόνυσος, διονυσιακές γιορτές κ.ά.), τους πρώτους θεατρικούς αγώνες, τον διθύραμβο κ.λπ. Στόχος μου είναι να φωτίσω την πολυπλοκότητα ενός φαινομένου που παραμένει έως σήμερα ένα δυσερμήνευτο θαύμα.

Summary. In my paper, I present the extant material and the theoretical approaches regarding the origins of ancient greek tragedy and the latter's interrelation with the athenian theatre. Drawing mainly on the theoretical axes posed since the time of Albin Lesky, I offer a brief discussion of the most important theoretical trends that have dealt with the origins of drama, its relationship with various dionysiac elements (Dionysus, dionysiac festivals etc.), the first theatrical games, the dithyrambus etc. My aim is to highlight the complexity of a phenomenon which remains to this day a miracle hard to interpret.

Το θέμα της καταγωγής της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας και η σχέση της με το αττικό θέατρο έχει απασχολήσει επί μακρόν τους θεωρητικούς και τους μελετητές του αρχαίου δράματος χωρίς, ωστόσο, να έχει δοθεί οριστική απάντηση. Για να σχηματίσει κανείς μία πληρέστερη εικόνα του θέματος, δεδομένου ότι οι σωζόμενες μαρτυρίες δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές, στη μελέτη που ακολουθεί επιχειρώ μία συνοπτική παρουσίαση της πρόσφατης έρευνας, επιμένοντας στους κύριους ερμηνευτικούς άξονες που έχουν εμφανιστεί μετά τη θεμελιώδη εργασία του Albin Lesky¹. Στόχος μου δεν είναι να εξαντλήσω τη σχετική συζήτηση

---

1. Lesky 1987, 1990², 37 κε. Για το σώμα του πληροφοριακού υλικού, το οποίο είναι αδύνατο να παρουσιάσουμε εδώ, βλ. A. Pickard-Cambridge (1968²), Csapo, Slater (1995), Csapo, Miller (2007).

αλλά να σκιαγραφήσω σε αδρές γραμμές τους προβληματισμούς που έχουν διατυπωθεί τα τελευταία χρόνια πάνω σε μείζονες πτυχές του θέματος.

1. Για λόγους, μάλιστα, πρακτικούς η ανάλυσή μου θα οργανωθεί σε ενότητες που επιχειρούν να απαντήσουν σε πολύ συνήθη ερωτήματα αρχίζοντας από τη γνωστή αξιωματική θέση ότι «το δράμα προήλθε από τα θρησκευτικά δρώμενα». Η σχέση δράματος και θρησκευτικών δρωμένων παραπέμπει σαφώς στις θεωρίες που έχουν διατυπωθεί από τη γνωστή ως αγγλική ανθρωπολογική ή άλλως Σχολή του Καίμπριτζ, οι θέσεις της οποίας είναι δύσκολο να συνοψισθούν σε λίγες γραμμές. Θυμίζω μόνον τις θεωρίες της Jane Helen Harrison περί ενιαύσιου δαίμονα και τη σχέση των τελετουργιών ή δρωμένων με το δράμα² ή εκείνες του Gilbert Murray, ο οποίος αναφέρεται στην τελετουργική αναπαράσταση του θανάτου του θεού της βλάστησης και σε ένα πρωταρχικό αρχαίο δράμα με τελετουργικά στοιχεία από τα πάθη του θεού όπως αγών, πάθος, αναγγελία του θανάτου, θρήνος, αναγνώριση που ακολουθείται από Θεοφάνεια ή Επιφάνεια³. Οι θεωρίες αυτές, που αμφισβητήθηκαν με ισχυρά επιχειρήματα⁴, συνεχίζουν να βρίσκουν ακόμη και σήμερα ένθερμους θιασώτες.

---

2. Για τις αντιλήψεις της σχολής του Καίμπριτζ, βλ. κυρίως τη μελέτη της Harrison (1912).

Για το σύνολο των μελετών που είναι αφιερωμένες στη βρετανική ανθρωπολογική σχολή μπορεί κανείς να συμβουλευθεί τον βιβλιογραφικό οδηγό του Arlen (1990). Βλ. επίσης Ackerman (1991)· του ίδιου (2002), ιδ. 67 κε· Versnel (1990), 25 κε· Calame (1991), 15-68· Aronen (1992)· Graf (1998), ιδ. 19 κε· Beard (2000)· Καρακάντζα (2003), 81 κε· Csapo (2005), 145 κε.

Ιδιαίτερα για τη συζήτηση σχετικά με τη σχέση δράματος και τελετουργίας, βλ. επίσης Friedrich (1983)· του ίδιου (1996), -όπως και τον διάλογο που ακολούθησε με τον R. Seaford, εκφραστή της «νέας τελετουργίας» [Friedrich (2000), Seaford (2000β), Friedrich (2001)]. Τέλος, για μία κριτική αποτίμηση της προσφοράς της αγγλικής ανθρωπολογικής σχολής στη μελέτη του αρχαίου δράματος, βλ. Csapo, Miller (2007), 24 κε.

3. «Excursus on the Ritual Forms Preserved in Greek Tragedy», στο Harrison (1912), 341-363. Οι ίδιες θέσεις επαναλαμβάνονται και στο Murray (1955'). Για τις θέσεις του G. Murray σχετικά με την τραγωδία, βλ. Wilson (1987), 153 κε· Καρακάντζα (2003), 86 κε.

4. Για σύνοψη των αντιρρήσεων, βλ. Lesky (1987), 38 κε· Henrichs (1993), ιδ. 27 σημ. 34· Goldhill (1997), ιδ. 331 κε.

Ίσως μάλιστα δεν άξιζε να δώσει κανείς τόση σημασία στις ερμηνευτικές αυτές προσεγγίσεις αν δεν επρόκειτο για αντιλήψεις, διατυπωμένες οι περισσότερες από κλασικούς φιλολόγους, που έχουν επηρεάσει βαθειά τους μελετητές του ελληνικού πολιτισμού σε σημείο που η γένεση της τραγωδίας να έχει ταυτιστεί με τη γένεση των θεωριών περί λατρευτικής πρακτικής⁵. Η σχέση, ωστόσο, του αρχαίου ελληνικού θεάτρου με τις λατρευτικές πρακτικές ή δρώμενα, όπως είθισται να αποκαλούνται, έχει πολλαπλώς και πολλαχώς συζητηθεί. Ανάμεσα στα θεατρικά δρώμενα και τη λογοτεχνική μορφή του δράματος υπάρχει τεράστια απόσταση. Πολύ περισσότερο που μια απόλυτη προσήλωση στις παραπάνω απόψεις δεν αφήνει περιθώρια έστω και να αναφερθεί το σύνολο των θέσεων που έχουν εκφραστεί από την εποχή του Friedrich Wilhelm Nietzsche⁶ και ύστερα. Έτσι συχνά αποσιωπώνται οι θέσεις του William Ridgeway⁷, του Sir Arthur Pickard-Cambridge⁸, του Fr. R. Adrados, ο οποίος αναφέρεται σε γεωργικές τελετές,⁹ απόψεις που πρωτοδιατυπώθηκαν από τον μελετητή της αρχαίας κωμωδία, τον F.M. Conford¹⁰. Περισσότερο γνωστές στο ελληνικό κοινό, κυρίως χάρη στο έργο του Παναγή Λεκατσά¹¹, είναι οι θέσεις του G. Thomson που αναφέρεται σε τελετές φυλετικής μύησης¹², ενώ αντίθετα, και μολονότι συ-

---

5. Για τα νεοελληνικά δρώμενα και τη σχέση τους με το αρχαίο θέατρο, βλ. Dawkins (1906), 191-206· Κακούρη (1946)· της ίδιας (1963) και (1987). Για το θέμα των επιβιώσεων και τη συνομιλία του νεοελληνικού πολιτισμού με το αρχαίο δράμα, βλ. Μερακλής (2000), 19-26· Πούχνερ (1985), 32 κε.

6. Για το έργο του Νίτσε (F. Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, Λειψία 1872), βλ. Silk, Stern (1981)· Bierl (1991), 8 κε· Des Bouvrie (1993)· Friedrich (1996)· Goldhill (1997)· Halliwell (2003)· Pisi (2003)· Pucci (2004)· Ugolini (2003)· Porter (2005).

Για την αντιπαράθεση Νίτσε-Βιλαμόβιτς, βλ. Wilamowitz-Moellendorff (2003). Βλ. και την εισαγωγή στο Wilamowitz-Moellendorff (2001).

Για σύνοψη των θέσεων που εκφράστηκαν από τον Νίτσε και μετά, βλ. Henrichs (1993), 24 κε· Lanza (1996), 476 κε· Goldhill (1997).

7. Ridgeway (1910).

8. Pickard-Cambridge (1927)· του ίδιου (1968²). Βλ. Csapo, Miller (2007), 28 κε.

9. Adrados (1975), 319 κε. Βλ. Καρακάντζα (2003), 99 κε.

10. Conford (1934).

11. Βλ. την τελευταία κριτική αποτίμηση του έργου του στο *Αφιέρωμα στον Παναγή Λεκατσά, Ουτοπία* 20, 1996.

12. Thomson (1941).

χνά αναφέρονται οι θυσίες τράγων, δεν μνημονεύονται οι υποστηρικτές της σχετικής ερμηνείας. Αναφέρομαι στις θέσεις του J. P. Guérin¹³, και κυρίως εκείνες του W. Burkert, οποίος προσδίδει μεγάλη έμφαση στη σχέση θυσιαστικής πράξης και μίμησης¹⁴, απόψεις που επανέρχονται συχνά, αλλά με διαφορετικό ένδυμα, από την Ch. Sourvinou-Inwood¹⁵ και τον R. Seaford¹⁶.

- Στο όλο πλέγμα θα πρέπει να προστεθούν και οι θέσεις των εκπροσώπων της γαλλικής ανθρωπολογικής σχολής με κύριους εκφραστές τον J.-P. Vernant και τον P. Vidal-Naquet, οι οποίοι από το 1972, με την έκδοση του πρώτου τόμου του *Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα*¹⁷, προσπάθησαν να συλλάβουν όλες τις διαστάσεις της τραγωδίας, η οποία δεν είναι μόνο, ως μορφή τέχνης, ένα αισθητικό φαινόμενο, αλλά και ένας θεσμός βαθιά ριζωμένος στην κοινωνική πραγματικότητα, ένα θέαμα για όλους τους πολίτες εντοπισμένο με ακρίβεια στον χώρο και τον χρόνο. Για τους λόγους αυτούς επιχείρησαν να ερμηνεύσουν την ιστορική στιγμή της τραγωδίας, πώς δηλαδή συνδυάζονται και πώς διαρθρώνονται οι διαστάσεις αυτές «ώστε ν' αποτελέσουν έτσι ένα μοναδικό ανθρώπινο γεγονός, μιά μοναδική επινόηση, που εμφανίζεται στην ιστορία με τρεις όψεις ως κοινωνική πραγματικότητα με την ίδρυση των τραγικών αγώνων, ως αισθητική δημιουργία με τη γέννηση ενός νέου λογοτεχνικού είδους και ως ψυχολογική μεταστροφή, με την εμφάνιση μιας τραγικής συνείδησης κι ενός τραγικού ανθρώπου»¹⁸.

Η ενδεικτική αναφορά στις παραπάνω ποικίλες και διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις δεν εξαντλεί φυσικά τον κατάλογο των θεωρητικών τάσεων οι οποίες έχουν αρχίσει από την αρχαιότητα, με σημαντικότερο εκπρόσωπο τον Αριστοτέλη, και συνεχίζονται έως και σήμερα. Έχει επομένως ιδιαίτερη σημασία να γίνει κατανοητό ότι οι αξιωματι-

13. Guérin (1968), 8 κ.ε.

14. Burkert (1966). Στην κριτική παρουσίαση των θέσεων του Burkert, ο Lloyd-Jones (1998), θεωρεί τη θυσία ως μία τελετουργία, μεταξύ των υπολοίπων τελετουργιών που υπήρχαν στην καθημερινή ζωή και στους μύθους των αρχαίων Ελλήνων. Κριτική στον Burkert γίνεται από τον Winkler (1990), ιδ. 58 σημ. 121.

15. Sourvinou-Inwood (2003).

16. Seaford (1994).

17. Vernant, Vidal-Naquet (1989⁷). Σύνοψη του σχετικού προβληματισμού στο Γκάρτζιου-Τάττη (2003), 125-173.

18. Για το παράθεμα βλ. Vernant, Vidal-Naquet (1989⁷), 9 (ελλην. μετ. 11).

κές προτάσεις αποτελούν μέρος μόνον ενός ευρύτατου πεδίου ερμηνειών που διατυπώθηκαν από τον 19ο αιώνα και ύστερα και στοχεύουν στην κατανόηση ενός φαινομένου που γεννήθηκε και αναπτύχθηκε πριν 2500 χρόνια περίπου. Το να μένει κανείς στενά προσκολλημένος σε ορισμένες από τις θεωρίες περί αρχαίου ελληνικού δράματος, διαπράττει ένα διπλό μεθοδολογικό σφάλμα. Όχι μόνο αποκλείει τις υπόλοιπες θεωρητικές προσεγγίσεις αλλά παρέχει και την εντύπωση ότι μία προεπιλεγμένη άποψη αποτελεί τη μόνη και αληθινή ερμηνευτική απόπειρα.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι όσο και αν οι εξελικτικές θεωρίες των αρχών του 20ου αιώνα πιστεύουν ότι θέατρο είναι δημιούργημα μιας μακρόχρονης εξέλιξης που χάνεται στο βάθος της προϊστορίας, κάτι ανάλογο δεν φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση του αρχαίου ελληνικού θεάτρου, το οποίο εντοπίζεται με ακρίβεια στον τόπο και τον χρόνο, δηλαδή την Αττική του 6ου-5ου π.Χ. αιώνα. Μάλιστα όταν δογματικά εκφράζονται εικασίες που απέχουν πολύ από την αρχαιοελληνική πραγματικότητα τότε το πρόβλημα μεγεθύνεται. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στην Αρχαία Ελλάδα τελούνταν ένα πλήθος από ιεροουργίες και μάλιστα πολλές από αυτές έχουν ενσωματωθεί στην πλοκή των τραγωδιών όπως θυσίες, χοές κ.λπ. Από την άλλη πλευρά δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι οι δραματικές παραστάσεις εντάσσονταν στο πλαίσιο των εορτών του Διονύσου και αργότερα και άλλων θεών και συνοδεύονταν από ένα πλήθος εκδηλώσεων. Έτσι οφείλει να είναι κανείς προσεκτικός σε μία γενικόλογη και απόλυτα εφαρμογή των “τελετουργικών” θεωριών. Ακόμη και ο όρος δράμα έχει τη δική του ιστορία αφού πρωτοεμφανίστηκε κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα. Υπενθυμίζουμε ότι η λέξη δράμα απαντά στον Αισχύλο (*Άγαμέμνων* 533) και η λέξη *τραγωδία* στον Αριστοφάνη (*Άχαρνης* 464) αλλά λέγεται ότι χρησιμοποιήθηκε και από τον Σόλωνα (απ. 30a, και Πλούταρχος, *Σόλων* 29.4), ενώ ο Ηρόδοτος αναφέρεται σε *τραγικούς χορούς* από την Σικυώνα προς τιμήν του Αδράστου (5. 67.5).

2. Οι παρατηρήσεις αυτές μας οδηγούν σε μία άλλη, συχνά επαναλαμβανόμενη, άποψη ότι δηλαδή το θέατρο «συνδέθηκε εξαρχής με τα μεγάλα Διονύσια». Εδώ θίγεται ένα από τα πιο καυτά σημεία του προβληματισμού σχετικά με τη θέση των θεατρικών αγώνων στο σύνολο των διονυσιακών εορτών. Το θέμα που τίθεται έχει να κάνει κυρίως με το τί συνέβαινε στα μεγάλα Διονύσια, πότε καθιερώθηκαν ως εορτή της πόλης, αν και κατά πόσο οι αγώνες προϋπήρχαν του θεάτρου και σε ποια μορφή.

Επειδή, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το ερώτημα είναι δύσκολο να

απαντηθεί, νομίζω ότι το ενδιαφέρον μας πρέπει να στραφεί όχι τόσο στην αναζήτηση της καταγωγής της τραγωδίας όσο στο πώς και γιατί οι δραματικοί αγώνες εντάχθηκαν στο λατρευτικό περιβάλλον του Διονύσου, όπως αυτό διαμορφώθηκε στην Αθήνα από τον 6ο π.Χ. αιώνα και ύστερα. Το δράμα της κλασικής εποχής είναι ένα σύνθετο σκηνικό και ποιητικό δημιούργημα, το οποίο έχει ενσωματώσει ένα πλήθος στοιχείων, για ορισμένα από τα οποία, ακόμη και σήμερα, οι γνώσεις μας είναι ελλιπείς και αποσπασματικές (π. χ. μουσική).

α. Σε κάθε περίπτωση το δράμα, από κάποια στιγμή και ύστερα, αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα των Μεγάλων Διονυσίων ή των εν Άστει Διονυσίων τα οποία τελούνται τον μήνα Ελαφηβολιών (τέλη Μαρτίου) στην Αρχαία Αθήνα κοντά στο ιερό του Διονύσου του Ελευθερέως στη νότια πλευρά της Ακρόπολης. Την πρώτη ημέρα το άγαλμα του θεού μετακινείται από το ιερό στο θέατρο προς την Ακαδημία, όπου και τελείται θυσία. Η μεταφορά συνοδεύεται από πομπές ιππέων, παρθένων (κανηφόρων), μετοίκων (σκαφηφόρων), πολιτών (ασκοφόρων, φαλλοφόρων), κ.ά. Το βράδυ το είδωλο επιστρέφει, συνοδευόμενο από πομπή εφήβων, στο θέατρο¹⁹ και από εκεί οδηγείται στο ιερό του Διονύσου όπου τελούνται θυσίες και κώμοι. Η μεταφορά του ξοάνου από την Ακαδημία στο ιερό ήταν γνωστή ως *είσαγωγή από έσχάρας* (επάνοδος από την εστία της θυσίας). Ακολουθούν διθυραμβικοί αγώνες από δέκα χορούς ανδρών και δέκα εφήβων από πενήντα πρόσωπα, ένας χορός από κάθε φυλή. Τις επόμενες ημέρες παρουσιάζονται τα τραγικά σύνολα που αποτελούνται από τρεις τραγωδίες και ένα σατυρικό δράμα κατά τον πέμπτο αιώνα, ενώ από το 487/6 εισάγονται και οι παραστάσεις της κωμωδίας (από πέντε κωμικούς ποιητές με ένα έργο ο καθένας)²⁰. Τα Μεγάλα Διονύσια²¹ ανήκουν στην αρμοδιότητα του επώνυμου άρχοντα και πρόκειται για ένα πολιτικό θέαμα όπου η Αθήνα αναδεικνύει τη δύναμή της απέναντι στους πολίτες αλλά και στους

19. Οι μαρτυρίες είναι μεταγενέστερες του 2ου π.Χ. αιώνα, αλλά θεωρείται ότι παραδίδουν παλαιότερο υλικό. Βλ. Csapo, Slater (1995), 5 κε. Για το ρόλο των εφήβων στα εν άστει Διονύσια, βλ. Winkler (1990).

20. Βλ. πρόσφατα Rusten (2006), 37-66 και Rusten (2011). Βέβαια η παραγωγή κωμωδιών είναι παλαιότερη του 487/6. Βλ. και Storey (2010).

21. Pickard-Cambridge (1968²), 57 κε.: Lesky (1987· Parke (1977) (ελλην. μετ. 201 κε.)· Goldhill (1987)· Winkler (1990)· Cole (1993)· Csapo, Slater (1995), 103 κε.: Rhodes (2003)· Finkleberg (2006). Σύνοψη υπάρχει στο Seaford (1994) (ελλην. μετ. 376 κε.)· Sourvinou-Inwood (2003), 67 κε.: Spineto (2011), 301 κε.

ξένους επισκέπτες. Οι παραστάσεις δραμάτων συνδέονται στενά και με ένα πλήθος άλλων εκδηλώσεων όπως εισφορές των μελών της δηλιακής συμμαχίας, παρέλαση των τέκνων των νεκρών του πολέμου, απονομή τιμών στους ευεργέτες κ.λπ. Θεατρικοί αγώνες διεξάγονται και κατά τα Λήναια, τα οποία τελούνται τον μήνα Γαμηλειώνα (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), εορτή για την οποία οι πληροφορίες μας είναι ελάχιστες. Ανήκουν στην αρμοδιότητα του άρχοντα βασιλέα (Αριστ. *Ἀθην. Πολιτεία* 57.1) και λέγεται ότι λαμβάνουν χώρα στο ιερό του Διονύσου Ληναίου²².

β. Και ενώ η σύνολη εικόνα, κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα, είναι περισσότερο ευκρινής σε ό, τι αφορά στους δραματικούς αγώνες, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις γνώσεις μας για τη φύση ή την ύπαρξη του θεάτρου κατά τον 6ο π.Χ. αιώνα. Συνοψίζοντας τη συζήτηση πάνω στις σωζόμενες μαρτυρίες πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η σχέση του Πεισιστράτου με το ιερό του Διονύσου Ελευθερέως, τα Μεγάλα Διονύσια, και τη διδασκαλία δραμάτων από τον Θέσπιν αποτέλεσαν αντικείμενο συχνών διαφωνιών στους κόλπους της επιστημονικής κοινότητας²³.

β1. Όσον αφορά στη μεταφορά του αγάλματος του Διονύσου, που συνδέεται με την αναπαράσταση της έλευσης του Διονύσου, οι σχετικοί μύθοι είναι προφανώς αιτιολογικοί όπως και πολλοί ακόμη που παραπέμπουν στην έλευση του Διονύσου. Έτσι η μεταφορά του ξοάνου του Διονύσου από τον Πήγασο στο πρώτο ιερό του Διονύσου κοντά στην Ακαδημία, οφείλεται σε πληροφορία του Σχολιαστή του Αριστοφάνη (*Ἀχαρνῆς* 243 a), ο οποίος παραθέτει και την άρνηση των Αθηναίων να το δεχτούν καθώς και την τιμωρία τους²⁴. Επίσης ο Πανυσανίας αναφέρεται στο ιερό του Διονύσου και το άγαλμα του Διονύσου Ελευθε-

22. Η θέση του ιερού και η ύπαρξη θεάτρου στο Λήναιον παραμένει ακόμη ανοιχτή [μαρτυρίες από Pickard–Cambridge (1956) (ελλην. μετ. 37 κε.). Ο Kolb (1981), 30 κε., υποστηρίζει ότι το ιερό του Διονύσου στο Λήναιον αποτελούσε κέντρο της θεατρικής και πολιτικής ζωής. Επίσης, στην ύπαρξη ιερού και θεάτρου στο Λήναιον στρέφονται ο Slater (1986), οι Csapo, Slater (1995), 122 κε. και ο Lurpe (2009). Αντίθετη άποψη εκφράζουν η Sourvinou-Inwood (2003), 120 κε. και ο Scullion (1994), 61 κε.

Άγνωστη επίσης παραμένει η σχέση των λεγόμενων ληναϊκών αγγείων με το θέατρο. Βλ. Frontisi-Ducroux (1986α), 165-176 Peirce (1998) Olsson (2006).

23. Σύνοψη στο Palaiothodoros (1999), με τις θέσεις του οποίου συμφωνούμε στο τελικό μας συμπέρασμα.

24. Pickard–Cambridge (1968²), A 57-8.

ρέως (1.20.3), αντίγραφο από το ξόανο που μεταφέρθηκε παλαιότερα στην Αθήνα όταν εθελουσίως το παρέδωσαν οι κάτοικοι των Ελευθερών (1.38. 8)²⁵.

Ο αιτιολογικός αυτός μύθος έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως. Ο R. Seaford²⁶ αποδέχεται τη μεταφορά του ξοάνου από το ιερό της Ακρόπολης στις Ελευθερές, όπου τελούνται θυσίες και άδονται ύμνοι, θεωρώντας ότι πρόκειται για το τυπικό σχήμα διονυσιακής εορτής. Υποστηρίζει δε ότι το όλο σχήμα ήταν ίσως «μια αρχικώς ενιαία ακολουθία γεγονότων η οποία αργότερα επιμερίστηκε σε δύο πανομοιότυπες»²⁷, δηλαδή σε μια «πρώτη πομπή που καταλήγει σε θυσία και άσματα έξω από την πόλη ενώ στην άλλη καταλήγει σε θυσία και άσματα στο κέντρο της πόλης»²⁸. Όταν οι τραγικές παραστάσεις στο κέντρο της πόλης προσέλαβαν τον τελικό τους χαρακτήρα, η εξόρμηση από την πόλη και η επιστροφή σε αυτήν θεωρήθηκαν προεόρτια στάδια²⁹.

Ο W. R. Connor καταφεύγει σε ιστορικά κριτήρια³⁰. Θεωρεί ότι η μεταφορά του αγάλματος συνιστά μνήμη ιστορικού γεγονότος, που έχει να κάνει με την ένταξη των Ελευθερών στην Αττική μετά το 508/7 π.Χ. (γύρω στο 506-1) και ότι το όλο σχήμα και η έναρξη των Μεγάλων Διονυσίων τοποθετείται μετά το 506 π.Χ. (γύρω στο 501) και σχετίζεται με την απελευθέρωση της Αθήνας από τους τυράννους. Η χρονολόγηση αυτή συμπίπτει, σύμφωνα με τον Connor, και με το περιεχόμενο μιας επιγραφής (IG II² 2318)³¹, που ανα-

25. Pickard– Cambridge (1968²), 57 κε.

26. Seaford (1994) (ελλην. μετ. 376 κε.).

27. Seaford (1994) (ελλην. μετ. 377 κε.).

28. Seaford (1994) (ελλην. μετ. 378).

29. Seaford (1994) (ελλην. μετ. 379).

30. Connor (1989). Για σύνοψη των αντίθετων απόψεων, βλ. Rhodes (2003), 107 σημ. 15.

31. Η γνωστή ως *Fasti* (IG II² 2318), επιγραφή που παρέχει πληροφορίες για τις παραστάσεις στην αρχαία Αθήνα, προέρχεται από κάποιο ναϊκό κτίσμα του 4ου π.Χ. αιώνα (346 π.Χ.): αναγράφονται το όνομα του επώνυμου άρχοντα, της νικήτριας φυλής για τους διθυραμβικούς αγώνες παιδών και ανδρών, το όνομα του νικητή χορηγού και του διδασκάλου της τραγωδίας και της κωμωδίας και από το 447 κε. και το όνομα του τραγικού πρωταγωνιστή, ενώ παραλείπεται το όνομα του διθυραμβοποιού και του κωμικού ποιητή, όταν δεν είναι ταυτόχρονα και διδάσκαλος. Από τα στοιχεία που δεν σώζονται στο χαμένο τμήμα της επιγραφής (δύο ή τρεις στήλες) εξαρτάται και ο προσδιορισμός της αρχής του καταλόγου, πιθανόν το 502/1 π.Χ. Το σωζόμενο

φέρεται σε κώμους του Διονύσου³².

Για την έναρξη του καταλόγου έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις, αλλά δεν υπάρχει βεβαιότητα για τον προσδιορισμό της αρχής του, η οποία μπορεί να αναχθεί έως το 510 π.Χ. ή και λίγο παλαιότερα. Η Α. Ρ. Burnett³³, διαφωνώντας με τον Connor, υποστηρίζει ότι τα επιγραφικά δεδομένα δεν μπορούν να αποκλείσουν την ένταξη των γεγονότων κατά την εποχή του Πεισιστράτου αλλά ούτε να επιβεβαιώσουν κάτι ανάλογο για την εποχή του Κλεισθένη. Ωστόσο η Burnett μολονότι δεν δέχεται τις πληροφορίες περί Διονύσου Ελευθερέως ως αποτέλεσμα της απελευθέρωσης από τους τυράννους, προσθέτοντας μία ακόμη επιγραφή (*IG II² 2325*)³⁴, θεωρεί ότι μία πρώτη τραγική νίκη στους δραματικούς αγώνες που ιδρύονται στα χρόνια του Πεισιστράτου μπορεί να αναχθεί έως το 528 π.Χ. Το γεγονός φυσικά δεν σημαίνει, σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια, ότι οι αγώνες έχουν ήδη ενταχθεί στα Μεγάλα Διονύσια, τα οποία πρέπει να αποτέλεσαν ένα είδος «ξενισμού» του θεού. Η πρότασή της στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι χοροί των διθυράμ-

---

μήμα του πίνακα αρχίζει το 472 με την πρώτη νίκη του Αισχύλου και χορηγό τον Περικλή και φθάνει έως το 316 π.Χ. Βλ. και Pickard-Cambridge (1968²), Appendix στο κεφ. 2, 101-197 (ελλην. μετ. 157 κε.) ο οποίος συζητώντας το όλο θέμα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι αδύνατον να προσδιορισθεί η αρχή του καταλόγου, που μπορεί να φθάνει έως το 509 ή 508 π.Χ., όχι, όμως, μέχρι το 534 π.Χ. Βλ. και Cavaignac (1947)· Snell (1971), vol. 1, 22 κε.· Winkler (1990), 38 σημ. 56 αν οι χοροί των αγοριών προστέθηκαν κάπως αργότερα [βλ. και D'Angour (1997), 345 σημ. 87] τότε μπορεί η επιγραφή να έχει ακόμη χώρο για τους χορούς των ανδρών και να φθάνει έως το 510/9-509/8. Ο West (1989), ιδ. 251 σημ. 1, υποστηρίζει ότι η επιγραφή φθάνει έως το 501 π.Χ. και οριακά έως το 520. Βλ. και Scullion (2002)· Csapo, Slater (1995), 40 κε. Για το κείμενο της επιγραφής και το σχολιασμό του, βλ. Millis, Olson (2012), 5 κε.

Οι γνωστές ως *Διδασκαλίες* από τα αποσπάσματα μιας επιγραφής (*IG II² 2319-23*) του 3ου π.Χ. αιώνα, αναφέρονται στις τραγωδίες που διδάχτηκαν στα Διονύσια και τα Λήναια, τις κωμωδίες που διδάχτηκαν στα Διονύσια και τα Λήναια, στο όνομα του επώνυμου άρχοντα, στους ποιητές κατά σειρά επιτυχίας μαζί με τους τίτλους των έργων και στα ονόματα των πρωταγωνιστών, αρχίζοντας από το 470 π.Χ. Βλ. Pickard-Cambridge (1968)², Appendix στο κεφ. 2 (ελλην. μετ. 167 κε.)· Lesky (1987), 103 κε. γύρω στο 484· Snell (1971) 12, 22-25· Csapo, Slater (1995), 41 κε.· Parker (2006).

32. Βλ. παρακάτω σημ. 64.

33. Burnett (2003), ιδ. 175.

34. Για την *IG II² 2325*, βλ. και Palaiothodoros (1999), ιδ. 332 κε.

βων από κάθε φυλή πρέπει να οργανώθηκαν κατά την εποχή του Κλεισθένη³⁵.

Έντονη είναι επίσης η κριτική που άσκησε στον Coppog η Sourvinou-Inwood³⁶, η οποία επιχείρησε μια ανασύνθεση του προβλήματος³⁷. Προσπαθώντας να ερμηνεύσει τον τρόπο που συνδυάστηκαν διονυσιακές και θεατρικές πτυχές, απορρίπτει τις θέσεις του Coppog για την ένταξη των Ελευθερών στην Αθήνα και μεταθέτει την έρευνά της στην πρωιμότερη λατρεία του Διονύσου στην Ακαδημία όπου βρισκόταν και το κέντρο της διονυσιακής λατρείας. Υιοθετεί έτσι τις θέσεις του Burkert, που έχουν διατυπωθεί ήδη από το 1966 περί θυσίας τράγου³⁸. Τα κύρια σημεία της αναθεωρητικής της στάσης συνοψίζονται ως εξής σε ένα πρώτο στάδιο έχουμε μεταφορά του αγάλματος από το ιερό της Ακρόπολης στην Ακαδημία όπου, το βράδυ, γίνεται υποδοχή του αγάλματος με σιβάδες, κώμους και ιθυφάλλους. Στη συνέχεια το άγαλμα του θεού μεταφέρεται στην Αγορά, στην εσχάρα του βωμού των δώδεκα θεών η έκφραση *είσαγωγή από εσχάρας* σήμαινε τη μεταφορά του αγάλματος στην Αγορά³⁹, όπου τελείται ο ξενισμός του θεού με ύμνους και θυσία τράγου. Τέλος ολοκληρώνεται η επιστροφή του αγάλματος στο θέατρο συνοδεία τελετουργιών όπως πομπές εφήβων, ιθυφάλλων, φαλλοφόρων κ.ά. Ακολουθούν, τη δεύτερη και την τρίτη ημέρα, διθυραμβικοί αγώνες νέων και ανδρών μεταξύ των φυλών. Κυριο γνώρισμα της όλης διαδικασίας είναι η μεταφορά, μετατόπιση του αγάλματος εκτός του λατρευτικού κέντρου και η επαναφορά του στο κέντρο, ο ξενισμός (*θεοξένεια*) στο πρυτανείο, η θυσία τράγου, ενώ η είσοδος του Διονύσου στην πόλη συνδέεται από μια μόνιμη ανδρική υπερσεξουαλικότητα (σάτυροι).

Άσχετα με την ορθότητα των προηγούμενων ερμηνειών φαίνεται ότι η εποχή και ο λόγος της μεταφοράς του ξοάνου στο ιερό στην Ακαδημία παραμένει άγνωστος⁴⁰. Σκοτεινό επίσης παραμένει και το τελετουρ-

35. Burnett (2003), 178.

36. Sourvinou-Inwood (2003), 100 κ.ε.

37. Sourvinou-Inwood (2003), 67 κ.ε. Σύνοψη από την Sourvinou-Inwood (2008), 117-147.

38. Βλ. παραπάνω σημ. 14 και Sourvinou-Inwood (2003), 110 κ.ε.

39. Sourvinou-Inwood (2003), 69 κ.ε., 86 κ.ε., 99 κ.ε.

40. Η επιγραφή IG II² 1006 είναι του 122-1 π.Χ. ενώ η παλαιότερη μαρτυρία, ο Αλκίφρων, τοποθετείται στον 4ο π.Χ. αιώνα. Βλ. Palaiothodoros (1999), 324 σημ. 14.

γικό στο πρώτο ιερό του Διονύσου στη ΝΑ κλιτύ της Ακρόπολης⁴¹, το οποίο ενδεχομένως ιδρύθηκε από τον Πεισίστρατο⁴² πάντως το ιερό το Διονύσου Ελευθερέα ανάγεται σε εποχή προτερόχρονη αυτής του Κλεισθένη. Αναπάντητο παραμένει επίσης το ερώτημα σχετικά με το πότε το ιερό του Διονύσου συνδέθηκε με τα Μεγάλα Διονύσια και τους θεατρικούς αγώνες εφόσον είναι δύσκολο να συνηγορήσει κανείς απόλυτα υπέρ της εποχής του Πεισιστράτου ή του Κλεισθένη.

β2. Το επόμενο ερώτημα, που και αυτό παραμένει αναπάντητο, είναι αν και πού τελούνταν αρχικά οι θεατρικοί αγώνες. Πιθανή παραμένει, μολονότι δεν έχει επιβεβαιωθεί, η υπόθεση ότι οι θεατρικοί αγώνες τελούνταν αρχικά στην Αγορά. Η Sourvinou-Inwood ακολουθώντας τους λεξικογράφους⁴³, όπως για παράδειγμα τον Φώτιο που αναφέρεται σε ξύλινα ικριώματα πριν από την κατασκευή του θεάτρου του Διονύσου⁴⁴, τάσσεται υπέρ της διεξαγωγής των πρώτων θεατρικών παραστάσεων στην Αγορά, από όπου μεταφέρθηκαν, όταν έπεσαν οι ξύλινες κερκίδες, στο θέατρο του Διονύσου περί το 499/6 (την 70η Ολυμπιάδα).

Και εδώ υπεισερχόμεθα σε ένα ακόμη άγνωστο πεδίο. Οι μαρτυρίες για τους θεατρικούς δημιουργούς που εμφανίστηκαν κατά τον 6ο π.Χ. αιώνα συνθέτουν ένα νοητό σχήμα, το οποίο ενδεχομένως αντανακλά μια σκόπιμη και τεχνητή απόπειρα σύνθεσης του σωζόμενων πληροφοριών από τους λεξικογράφους. Σύμφωνα με τον M. West⁴⁵, η χρονολογική συσχέτιση κατά Ολυμπιάδες (Θέσπις, 61η Ολ. 536/535-533/32, Χοιρίλος 64η Ολ. 524/523-521/520, Φρύνιχος 67η Ολ. 512/11-509/508, και η από κοινού εμφάνιση του Πρατίνα, του Αισχύλου και του Χοιρίλου κατά την 70η Ολυμπιάδα, 500/499-497/496) οφείλεται μάλλον στη Σούδα⁴⁶. Κατά τη γνώμη του οι *Fasti* μπορούν να επιβεβαιώσουν, αν συμπληρωθεί το αρχικό τμήμα της επιγραφής, ως χρονολογία έναρξης των δραματικών αγώνων το 502/1 π.Χ., και οριακά μπορούν να αναχθούν έως

41. Καλλιγιάς (1994), 25-30. Σύνοψη των αρχαιολογικών ευρημάτων στο Palaiothodoros (1999), 327 κε.

42. Sourvinou-Inwood (2003), 104.

43. Sourvinou-Inwood (2003), 91 κε.

44. Φώτιος λ. *Ἰκρία*, λ. *ὄρχηστρα*, Σούδα, π 2230 Adler, λ. *Πρατίνας*. Για το σύνολο των πληροφοριών από τους λεξικογράφους και σχολιαστές, βλ. Scullion (1994), 52 κε.

45. West (1989).

46. Σούδα λ. *Φρύνιχος*, λ. *Χοιρίλος*, Ησύχιος λ. *Χοιρίλος*, κ.ά. Για μαρτυρίες σχετικά με τους πρώτους τραγικούς, Lesky (1987), 104 κε· Snell (1971), 61-84.

το 511· μάλιστα αν υπήρχε ένα σύστημα χορηγών κατά την εποχή των τυράννων θα μπορούσαν να φθάσουν μέχρι το 528 ή το 526 πάντως όχι έως το 534/3 που παραθέτει η Σούδα⁴⁷, άποψη την οποία υιοθετεί και ο Scullion⁴⁸. Στο ίδιο πλέγμα ανήκουν και οι πληροφορίες σχετικά με τον Θέσπιν από τον αττικό δήμο της Ικαρίας, ο οποίος φέρεται ότι δίδαξε για πρώτη φορά δράμα στα μέσα της εξηκοστής πρώτης Ολυμπιάδας, δηλαδή το 534 π.Χ. Οι πρώτες μαρτυρίες προέρχονται από το Πάριο Μάρμαρο (264/263 π.Χ., Jacoby *FGrHist*, 239 A 43) και τη Σούδα (θ 282 Adler λ. *Θέσπιν*) που τοποθετεί τον Θέσπιν στην εξηκοστή πρώτη Ολυμπιάδα (536/5-532/1). Άλλες μαρτυρίες θέλουν τον Θέσπιν να έχει παρουσιάσει τραγωδία επί Σόλωνα (Πλούταρχος, *Σόλων* 29, 6-7). Σύμφωνα όμως με τους σύγχρονους μελετητές οι ενδείξεις αυτές αποτελούν προϊόντα μεταγενέστερων υπολογισμών⁴⁹, με αποτέλεσμα να παραμένει ασαφής η χρονολόγηση της καλλιτεχνικής δραστηριότητας του Θέσπιδος. Άγνωστη παραμένει επίσης η συμβολή του στη διαμόρφωση της θεατρικής παράδοσης⁵⁰. Ίσως το όλο θέμα να σχετίζεται με αγροτικές τελετές προς τιμήν του Διονύσου, ο οποίος σύμφωνα με την παράδοση χάρισε τη γνώση του οίνου στον βασιλέα του δήμου⁵¹. Βέβαια, η αναφορά της Σούδας ότι ο υποκριτής, υποδουόμενος έναν ρόλο, διαχώρισε τον εαυτό του απευθυνόμενος στον χορό, όπως και η μνεία στην επινόηση-εισαγωγή του προσώπειου έχει κάποιο ενδιαφέρον, αν και εδώ υπάρχουν επιφυλάξεις από τη στιγμή που το προσώπειο δεν ανήκει μόνον στο περιβάλλον του Διονύσου⁵². Το τραγικό προσώπειο, που είναι προσώπειο ανθρώπου⁵³,

47. West (1989), 251 σημ.1.

48. Scullion (2002), 81-82.

49. Σούδα θ 382 Adler, λ. *Θέσπιν*. Βλ. Snell (1971) I2, 61-64· Lesky (1987), 89 κε. (η βεβαιότητα για το 534 είναι αστήριχτη)· Connor (1989), 14· Martin (1995)· Palaiothodoros (1999), 330 κε· Scullion (2002α), 104 και σημ. 8 για την άποψη ότι οι μαρτυρίες μας για τους πρώτους τραγικούς είναι αποσπασματικές και για τον Θέσπιν αβέβαιες.

50. Το θέατρο του δήμου από το 4ο αιώνα. Όμως η επιγραφή IG² 254 (440-415 π.Χ.) και θραύσματα από άγαλμα του Διονύσου από το δεύτερο μισό του βου αιώνα [Romano (1982)], συνηγορούν προς κάποια παλαιότερη δραστηριότητα, βλ. Moretti (1999-2000), 278 κε.

51. Βλ. πρόχειρα Detienne (1986) (ελλην. μετ. 57 κε.).

52. Γενικά για τη χρήση του προσώπειου, βλ. Frontisi-Ducroux (1995).

53. Για το προσώπειο στη λατρεία του Διονύσου, βλ. Vernant και Frontisi-Ducroux (1986β), 25-43 (ελλην. μετ. 33-55)· Frontisi-Ducroux (1991)· Wiles (2007).

είναι διαφορετικό από εκείνο του λατρευτικού προσωπείου, που πολλές φορές έχει να κάνει με τα γνωρίματα του θεού και την ουσία της λατρευτικής πρακτικής στην οποία εντάσσεται.

β3. Όπως και αν έχουν τα πράγματα η τραγωδία πρέπει να έχει κερδίσει κάποια φήμη πριν από την ένταξή της στα Μεγάλα Διονύσια (γύρω στα 502/501 π.Χ.), το σατυρικό δράμα είναι σχεδόν σύγχρονο με τον Πρατίνα⁵⁴ και η κωμωδία εντάχθηκε στα Μεγάλα Διονύσια γύρω στο 487/86⁵⁵, ενώ θεατρικοί αγώνες άρχισαν να εντάσσονται και στα Λήναια από τα μέσα του 5ου π.Χ. αιώνα⁵⁶. Το γενικό αυτό περίγραμμα συμφωνεί και με τα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουν επιβεβαιώσει την οικοδόμηση του πρώτου θεάτρου γύρω στο 499-496 π.Χ.⁵⁷. Η θέση του Scullion ότι από το ιερό του Διονύσου χαρακτηρίστηκε και το θέατρον, ώστε σιγά σιγά όλα τα συστατικά στοιχεία να θεωρηθούν διονυσιακά, μένει να αποδειχτεί⁵⁸. Και αυτό γιατί υπάρχουν ενδείξεις για κάποιου είδους θεατρική δραστηριότητα σε ορισμένους αττικούς δήμους (Μέγαρα, Ικαρία, Φλιούς, Θωρικός) ίσως και κατά τον 6ο π.Χ. αιώνα⁵⁹. Για τη μορφή των πρώτων αυτών θεάτρων έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Για παράδειγμα, η Sourvinou-Inwood θεωρεί ότι το πρώιμο θέατρο έχει τετράγωνη ορχήστρα⁶⁰, όπως αυτή του θεάτρου

54. Snell (1971), 61-84, 4 T. Βλ. και παραπάνω σημ. 46.

Για την εμφάνιση του σατυρικού δράματος πριν από την ίδρυση των τραγικών αγώνων, βλ. Χουρμουζιάδη (1984²), 15 (πριν το 500, επί Κλεισθένη)· Seaford (1984), 5-10· Green (1994), 38-46· Krumeich, Pechstein, Seidensticker (1999), 74-87. Ο Krumeich στο Krumeich, Pechstein, Seidensticker (1999), 1-73 αναφέρει ότι οι σάτυροι εμφανίζονται στην αγγειογραφία από το 560 π.Χ. και στο αττικό θέατρο γύρω στο 520-510).

55. Csapo, Slater (1995), 89-95, βλ. και παραπάνω σημ. 20.

56. Βλ. παραπάνω σημ. 22.

57. Polacco (1990)· Scullion (1994), 9 κε· Moretti (2000), ιδ. 284 κε· του ίδιου (2001)· Γώγος (2005)· Βαλαβάνις (2009)· Zimmerman (2011), 474 κε.

58. Scullion (2002α), 135 κε.

59. Το Θέατρο του Θωρικού τοποθετείται γύρω στα τέλη του 6ου π.Χ. αιώνα (μεταξύ 525 και 480 π.Χ.), βλ. Mussche (1994)· Moretti (2000), 277 κε. Για τα θέατρα της Αττικής, βλ. Moretti (2000), 277 κε· Paga (2010).

60. Sourvinou (2003), 103. Σύνοψη του προβληματισμού από τον Palaiothodoros (1999), 329 και σημ. 35, ο οποίος δεν θεωρεί πιθανή μια τέτοια υπόθεση.

Για μια σύνοψη των θεωριών περί ορχήστρας και μορφών του θεάτρου, βλ. Ashby (1999), κεφ. 3, "The Shape of the Orchestra" και Boshier (2008-2009).

του Θωρικού⁶¹. Ωστόσο, δεν είμαστε βέβαιοι ούτε για την πρωμότητα ούτε για το σχήμα των πρώτων αυτών ορχηστών, όπως δεν γνωρίζουμε και τη σχέση των πρώτων χορευτικών σχημάτων με τον δραματικό χορό⁶². Πιο συγκεκριμένα, θα λέγαμε ότι απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στο θέμα των κώμων και των κωμαστών, έτσι όπως εμφανίζονται στην αγγειογραφία του 6ου π.Χ. αιώνα⁶³ και στην πιθανή σύνδεσή τους με τους κώμους προς τιμήν του Διονύσου που αναφέρονται στα επιγραφικά δεδομένα (*Fasti*, IG² 2318 ἐπὶ ...ἄρχοντας πρώτον κῶμοι ἦσαν τῶι Διονύσῳι, ...)⁶⁴, αφού δεν είναι γνωστό για ποιους κώμους γίνεται λόγος.

β4. Παραμένει επομένως ανοιχτό το θέμα τού αν οι προηγούμενοι κώμοι μπορούν να ταυτιστούν με τους διθυραμβικούς χορούς των ανδρών, όπως απροσδιόριστη θεωρείται και η εποχή ένταξης των διθυράμβων στην εορτή των Μεγάλων Διονυσίων, ζητήματα για τα οποία έχει χυθεί πολύ μελάνι. Ο Αριστοτέλης (*Ποιητική*, 1449a 9-15)⁶⁵ ανάγει την καταγωγή της τραγωδίας στους *ἑξάρχοντας τὸν διθύραμβον*, ωστόσο υπάρχουν αμφιβολίες για το αν ο διθύραμβος του Αριστοτέλη έχει κάποια σχέση με τον Διόνυσο ή τα Διονύσια. Ο Scullion, που συζητεί την αντικειμενικότητα των πληροφοριών του Αριστοτέλη, τονίζει ότι ο διθύραμβος δεν ήταν αποκλειστικά διονυσιακό στοιχείο, θέση που έχει υποστηριχθεί και από άλλους ερευνητές⁶⁶ και ότι ο Αριστοτέλης έχει υπόψη ένα πλήθος τελετουργικών και λατρευτικών στοιχείων.

Σύμφωνα με την παράδοση ο διθύραμβος⁶⁷ έχει ήδη ανθίσει ή επι-

61. Για την άποψη ότι η ορχήστρα στον Θωρικό ήταν ορθογώνια, βλ. Palyvou (2001).

62. Για τη συζήτηση ότι οι διθυραμβικοί χοροί ήταν κύκλιοι σε αντίθεση με το τετράγωνο σχήμα των τραγικών χορών, βλ. Winkler (1990), 50.

63. Csapo, Slater (1995), 89 κ.ε.· Smith (2007) (από την Κόρινθο στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα)· Isler-Kerényi (2007), 77-95· Rothweel (2007), 6 κ.ε.

64. Πρόταση αποκατάστασης του κεμένου από τους Gould, Lewis (Pickard-Cambridge 1968²). Βλ. παραπάνω σημ. 31.

65. Lesky (1987), 46· Leonhardt (1991)· Sifakis (2001)· Depew (2007), 126-149· Csapo, Miller (2007), "General Introduction", 8 κ.ε.

66. Scullion (2002α), 110 κ.ε. Ο Ieranò (1997), 170-171 αναφέρει πως ήδη τον 5ο αιώνα υπήρχαν διθύραμβοι προς τιμήν του Απόλλωνα. Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται και ο Parker (1996) και ο Wilson (2003), 170. Ο Seaford (1994), 414 κ.ε., αναφέρεται σε διονυσιακούς χορούς.

67. Ieranò (1997)· Zimmerman (1992) [στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του, το 2008, ο Zimmerman στον πρόλογο, σελ. 7-9, παρέχει μια επισκόπηση των

νοηθεί από τον ποιητή Λάσο από την Ερμιόνη⁶⁸ ή από τον Αρίωνα από την Κόρινθο⁶⁹ κατά τον 6ο αιώνα. Ακολούθως ο διθύραμβος εξελίχτηκε είτε μέσω των διθυραμβικών χορών στο πλαίσιο των Μεγάλων Διονυσίων όπου αναφέρεται ότι εντάχθηκε γύρω στο 510/508 (σύμφωνα με το Πάριο μάρμαρο, *FGr Hist* 239 A 46) επί άρχοντος Λυσαγόρα⁷⁰, ή κάποια στιγμή στα τέλη του 6ου αιώνα επί εποχής Κλεισθένη. Παράλληλα, όμως, ο διθύραμβος⁷¹ συνέχισε την εξελικτική του πορεία άλλοτε ως αυτόνομο ποιητικό είδος (από τον Σμωνίδα, τον Πίνδαρο και τον Βακχυλίδη), και άλλοτε ως εμβόλικο λυρικό είδος στο πλαίσιο της τραγικής έμπνευσης. Ο μετασχηματισμός της όρχησης και του άσματος σε αυτό που είναι γνωστό ως δραματική ποίηση, συνιστά, βέβαια ένα δυσερμήνευτο θαύμα. Ενδεχομένως η επίδραση και ο ρόλος της λυρικής ποίησης στη διαμόρφωση και την αλλαγή των χορικών της τραγωδίας, υπό το βάρος και της πολιτικής και κοινωνικής ζωής του 5ου π.Χ. αιώνα⁷², να είχαν μεγαλύτερη εμβέλεια από αυτή που νομίζαμε έως τώρα.

Στη συνολική εικόνα των δραματικών αγώνων εντάσσεται και η θέση του σατυρικού δράματος. Φυσικά δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς την εκδοχή του Αριστοτέλη ότι δηλαδή το σατυρικό δράμα είναι το προστάδιο της τραγωδίας (*Ποιητική* 1449 a *διὰ τὸ ἐκ τοῦ σατυρικοῦ μετα-*

εργασιών που αφορούν τον Διθύραμβο για τα έτη από το 1992 έως και το 2007]. Σύνοψη και στο Bremer (2000).

Για τον νέο διθύραμβο, βλ. Romero (2000)· Van der Weiden (1991)· Lavecchia (2000).

68. Βλ. Σούδα λ. 139 Adler, λ. Λάσος Privitera (1965)· Van der Weiden (1991) 5 κε· D'Angour (1997), 334 κε· Sutton (1989), 15 κε. (για τον Λάσο)· Sourvinou (2003), 169 κε· Brussich (2000).

69. Lesky (1987), 48 κε· Sutton (1989), 13 κ.ε. Ο Zimmerman (1992), 24 κε., υποστηρίζει ότι δόθηκε έμφαση στη διονυσιακή λατρεία από τον Περίανδρο, και έτσι ο διθύραμβος από λαϊκό λατρευτικό στοιχείο έγινε λογοτεχνικό είδος.

70. Βλ. Lesky (1987), 48 κε· D'Angour (1997), 348. Ο Wilson (2000), 216-218 σημειώνει ότι το 509/8 ήταν η πρώτη νίκη ανδρών. Επίσης ο Wilson (2003), 182 κε. ότι οι κύκλιοι χοροί εμφανίζονται επί Κλεισθένη σε διονυσιακές εορτές της πόλης. Βλ. και Seidensticker (2005), 38-54· Swift (2010), 22 κε· Pritchard (2004)· Kowalzig (2007), 221-251.

71. Σούδα λ. Αρίων Lesky (1987), 49, 69 κε· D'Angour (1997), 346· Leonhardt (1991)· Zimmerman (1992). Σύνοψη στο Zimmerman (1993), 39-54· Storm (1998)· Wilson (2003), 182 κε. και Scullion (2006), 41 κε.

72. Calame (1997), 181-203· Swift (2010), 22 κε. για τις ασάφειες που περιβάλλουν τη θεματική του διθύραμβου.

βαλείν, καὶ διὰ τὸ σατυρικὴν καὶ ὀρχηστικωτέραν εἶναι τὴν ποίησιν), ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι η σχέση τραγωδίας και σατυρικού δράματος είναι περισσότερο σύνθετη. Σατυρικοί ποιητές, όπως ο Πρατίνος και ο Χοιρίλος⁷³, έχουν ήδη παρουσιάσει έργα τους κατά τον 6ο π.Χ. αιώνα, δηλαδή πριν από την ένταξη του είδους στα Μεγάλα Διονύσια, ενώ χοροὶ σατύρων απεικονίζονται στην αγγειογραφία ήδη από τὸν 7ο π.Χ. αιώνα⁷⁴. Η δυναμική επομένως αλληλεπίδραση όλων των προηγούμενων ειδῶν είναι πιθανό να οφείλεται σε κάποια καινοτόμα γεγονότα που συνέβησαν γύρω στο 500 π.Χ., και οφείλονται ίσως στην μεταφορά του ιερού του Διονύσου, στην ίδρυση του θεάτρου, την καθιέρωση των Μεγάλων Διονυσίων, κ.λπ.

β5. Διατρέχοντας τις διατυπωθείσες έως τώρα θέσεις σχετικά με την πρώιμη ιστορία του αττικού θεάτρου διαπιστώσαμε ότι πολλές πτυχές του θέματος παραμένουν ακόμη υπό έρευνα. Το σύνολο των δυσεπίλυτων προβλημάτων που χαρτογραφήσαμε έως εδώ και οι πολλές απορίες που δεν έχουν απαντηθεί, μας οδηγούν στο τελευταίο και κεντρικό ερώτημα δηλαδή στη σχέση του Διονύσου με την Τραγωδία, ένα ζήτημα που είχε ήδη τεθεί από την παρομοιακή φράση *οὐδὲν πρὸς Διόνυσον*⁷⁵. Τα σύνθετα γνωρίσματα και χαρακτηριστικά του Διονύσου⁷⁶ αναδεικνύουν την πολύπλοκη φύση του θεού και τη βαθύτερη σχέση του με το τραγικό θέαμα⁷⁷. Θα έλεγα μάλιστα ότι σήμερα το ερώτημα έχει αντιστραφεί και τίθεται καταφατικά με τη φράση παν προς τον Διόνυσον. Θα συμφωνούσα δε με τον J.-P. Vernant, για τον οποίο ο δεσμός ανάμε-

73. Βλ. παραπάνω σημ. 46, 56.

74. Isler-Kerényi (2004).

75. Βλ. Σούδα ο 806 Adler, *Τί ταῦτα πρὸς τὸν Διόνυσον*, Πλούταρχος *Συμποσιακά προβλήματα* I, 1, 5, 615a, και *Οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον*, Ζηνόβιος 5, 40. Βλ. Pickard- Cambridge (1956), 124-126· Lesky (1987), 77.

76. Βλ. μεταξύ των άλλων, Otto (1933)· Jeanmaire (1951)· Gernet (1953), 377-395· Kerényi (1976)· Daraki (1985)· Detienne (1986)· Isler-Kerényi (2001).

Βλ. επίσης την κριτική αποτίμηση των παραπάνω εργασιῶν από τους McGinty (1978)· Henrichs (1982), 137-160 και 213-236· του ίδιου (1993)· Des Bouvrie (1993)· Pisi (2003)· Storm (1998), 8 κε· Isler-Kerényi (2007), 77-95.

77. Ο Seaford (1994) (ελλην. μετ. “Ο Διόνυσος και η πόλη”, 368 κε.) και (2005) υποστηρίζει τη συμβολή του Διονύσου στην ενότητα της πόλης. Βλ. και Pucci (2004), 176 κε· Bierl (1991)· Des Bouvrie (1993)· Easterling (1997), 44 κε. (ελλην. μετ. 53-80)· Spineto (2011)· Zimmerman (2011).

σα στον Διόνυσο και την τραγωδία⁷⁸, είναι ένας δεσμός που προκύπτει όχι μόνο από την προϊστορία της τραγωδίας, αλλά από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του Διονύσου, του θεού της τραγικής ψευδαίσθησης: «Η στενή σχέση που συνδέει την τραγωδία με τον Διόνυσο βρίσκεται όχι τόσο στην καταγωγή της, που τις περισσότερες φορές μας διαφεύγει, αλλά στο καινούργιο στοιχείο που έφερε η τραγωδία, σε αυτό που θεμελιώνει, για τους θεατές του 5ου αιώνα π.Χ. -αλλά και για μας ακόμη- τον νεωτερικό της χαρακτήρα. Η τραγωδία παρουσιάζει επί σκηνής πρόσωπα και γεγονότα που παίρνουν, ενώ διαρκεί το θέαμα, όλες τις μορφές της πραγματικής ύπαρξης... Αν ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα του Διονύσου συνίσταται, όπως νομίζουμε, στο να συγχέει συνεχώς τα σύνορα του απατηλού με το πραγματικό, στο να κάνει να ξεπροβάλλει απότομα το «αλλού» σε αυτόν εδώ τον κόσμο, στο να μας αποσπά και να μας απομακρύνει από τον ίδιο μας τον εαυτό, τότε πρόκειται πράγματι για το ίδιο το πρόσωπο του θεού που μας χαμογελά αινιγματικό και αμφίσημο, μέσα σε αυτό το παιχνίδι της θεατρικής ψευδαίσθησης που εγκαινιάζει η τραγωδία, για πρώτη φορά, πάνω στην ελληνική σκηνή»⁷⁹.

Συνοψίζοντας έγινε νομίζω φανερό ότι η υπεραπλουστευτική εμμονή πολλών σύγχρονων ερευνητών σε μία και μόνη ερμηνευτική προσέγγιση στερεί τη δυνατότητα να αντιληφθούμε τον πολύπλοκο αλλά και αποσπασματικό χαρακτήρα των πληροφοριών σχετικά με την καταγωγή της τραγωδίας και το ρόλο των συστατικών της στοιχείων. Η επινόηση, σύνθεση και ένταξη όλων αυτών των στοιχείων σε ένα μόνο είδος, αυτό του αττικού θεάτρου, αποτελεί ακόμη ένα δυσερμήνευτο θαύμα.

78. Βλ. Vernant (1986), "Le dieu de la fiction tragique", 17-24 (ελλην. μετ. «Ο θεός της τραγικής φαντασίωσης», τόμ. Β', 23-31).

79. Vernant (1986), 23 κε. (ελλην. μετ. 30 κε.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adrados, Fr., 1975, *Festival, Comedy and Tragedy. The Greek Origin of Theater*, Λονδίνο.
- Ackerman, R., 1991, "The Cambridge Group: Origins and Composition" στο Calder, 1-19.
- , 2002, *The Myth and Ritual School, J.G. Frazer and the Cambridge Ritualists*, Νέα Υόρκη- Λονδίνο.
- Arlen, Sh., 1990, *The Cambridge Ritualists: An Annotated Bibliography of the Works by and about Jane Ellen Harrison, Gilbert Murray, Francis M. Conford and Arthur Bernard Cook*, Λονδίνο.
- Aronen, J., 1992, "Notes on Athenian Drama as Ritual Myth-Telling within the Cult of Dionysos", *Arctos*, 26, 19-37.
- Ashby, Cl., 1999, *Classical Greek Theatre: New Views of an Old Subject*, Iowa.
- Bagordo, A., Zimmerman, B. (εκδ.), 2000, *Backhylides. 100 Jahre nach seiner wiederntdeckung*, Μόναχο.
- Βαλαβάνης, Π., 2009, "Σύντομο περίγραμμα της Έρευνας για το διονυσιακό θέατρο", στο Ιωάννα Κράλλη (εκδ.), *Θέατρο και κοινωνία στη διαδρομή της ελληνικής ιστορίας. Μελέτες από μια ημερίδα προς τιμήν της Άννας Ραμού-Χαψιάδη*, Αθήνα, 83-110.
- Beard, M., 2000, *The Invention of Jane Harrison*, Καίμπριτζ Μασ. - Λονδίνο.
- Bierl, A.F.H., 1991, *Dionysos und die griechische Tragödie: politische und 'metatheatralische' Aspekte im Text (Classica Monacensia 1)*, Τυβίγγη.
- Bosher, K., 2008-2009, "To Dance in the Orchestra: A Circular Argument", *ICS*, 33/34, 1-24.
- Bremer, J.M., 2000, "Der Dithyrambische Agon: ein kompetitiver Gottesdienst oder gar keine?", στο Bagordo, Zimmerman, 59-68.
- Brussich, G. F., 2000, *Laso di Ermione: Testimonianze e Frammenti. Testo, traduzione e commento*, Πίζα.
- Burkert, W., 1966, "Greek Tragedy and Sacrificial Ritual", *GRBS*, 7, 87-121 (= W. Burkert, *Savage Energies. Lessons of Myth and Ritual in Ancient Greece*, μετ. P. Bing, Σικάγο 2001, 1-36).
- Burnett, A.P., 2003, "The First Tragic Contest: Revision Revised", στο G. W. Bakewell, J.P. Sickinger, *Gestures. Essays in Ancient History, Literature, and Philosophy Presented to Alan L. Boegehold, on the Occasion of his Seventy-fifth Birthday*, Έξετερ-Οξφόρδη, 173-182.

- Bushnell, R. (εκδ.), 2005, *A Companion to Tragedy*, Οξφόρδη.
- Calame, C., 1991, *Thésée et l'imaginaire athénien. Légende et culte en Grèce antique*, Λωζάνη, 15-68.
- , 1997, "De la poésie chorale au stasimon tragique. Pragmatique de voix féminines", *Métis*, 12, 181-203.
- Calder, W.M. III (εκδ.), 1991, *The Cambridge Ritualists Reconsidered, Illinois Classical Studies, Suppl. 2, Illinois Studies in the History of Classical Scholarship*, vol. 1, Atlanta.
- Cavaignac, E., 1947, *Les Fastes du Théâtre attique au Ve siècle*, Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg, Fasc. 106, vol. III, Παρίσι, 1-31.
- Cole, S.G., 1993, "Procession and Celebration at the Dionysia" στο R. Scodel (εκδ.), *Theater and Society in the Classical World*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 25-38.
- Cornford, F.M., 1934 (1914¹), *The Origin of Attic Comedy*, Καίμπριτζ (= Νέα Υόρκη 1961), ελλην. μετ. Λ. Ζενάκος, *Η αττική κωμωδία* εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1972.
- Connor, W.R., 1989, "City Dionysia and Athenian Democracy", *CM*, 40, 7-32 [= W.R. Connor, M.H. Hansen, K.A. Raaflaub, B.S. Strauss, *Aspects of Athenian Democracy (Classica et Mediaevalia Dissertationes*, 11), Κοπεγχάγη 1990, 7-32].
- Csapo, E., 2005, *Theories of Mythology*, Οξφόρδη.
- Csapo, E., Miller, M.C. (εκδ.), 2007, *The Origins of Theater in Ancient Greece and Beyond, From Ritual to Drama*, Καίμπριτζ
- Csapo, E., Slater, W.J. (εκδ.), 1995, *The Context of Ancient Drama*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- D'Angour, A., 1997, "How the Dithyramb got its Shape", *CQ*, 47, 331-51.
- Daraki, M., 1985, *Dionysos et la déesse Terre*, Παρίσι 1985 (ελλην. μετ. Ο Διόνυσος και η θεά Γη, εκδ. Δαίδαλος-Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1997).
- Dawkins, R.M., 1906, "The Modern Carnival in Thrace and the Cult of Dionysos", *JHS*, 26, 191-206.
- Depew, D., 2007, "From Hymn to Tragedy. Aristotle's Genealogy of Poetic Kinds" στο Csapo, Miller, 126-149.
- Des Bouvrie, S., 1993, "Creative Euphoria. Dionysos and the Theatre", *Kernos*, 6, 79-112.
- Detienne, M., 1986, *Dionysos à ciel ouvert*, Παρίσι (ελλην. μετ. Κώστας Κουρεμένος, *Ο Διόνυσος κάτω από τ' αστέρια*, Αθήνα 1993).
- Else, G.F., 1965, *The Origin and Early Form of Greek Tragedy (Martin Classical Lectures*, Καίμπριτζ Μασ.- Νέα Υόρκη 1972.
- Easterling, P.E., 1997, *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*,

- Καίμπριτζ (ελλην. μετ. Κώστας Βαλάκας, Λίνα Ρόζη, επιμ. P.E. Easterling, *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία: Από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ*, ΠΕΚ Ηράκλειο 2007).
- Easterling, P.E., 1997, "A Show for Dionysos", στο Easterling (1997), 36-53 (ελλην. μετ. "Ένα θέαμα προς τιμήν του Διονύσου", 53-80).
- Finkelberg, M., 2006, "The City Dionysia and the Social Space of Attic Tragedy", στο J. Davidson, F. Muecke, P. Wilson (εκδ.), *Greek Drama III. Essays in Honour of Kevin Lee, BICS Suppl.* 87, 17-26.
- Friedrich, R., 1983, "Drama and Ritual" στο J. Redmond (εκδ.), *Drama and Religion (Themes in Drama 5)*, Καίμπριτζ, 159-223.
- , 1996, "Everything to do with with Dionysos? Ritualism, The Dionysiac, and the Tragic", στο Silk, 257-283.
- , 2000, "Dionysus among the Dons: the New Ritualism in Richard Seaford's Commentary on the Bacchae", *Arion*, 7.3, 115-152.
- , 2001, "Don Quixote responds to the Windmill: a Riposte to Richard Seaford on the New Ritualism", *Arion*, 9.1, 57-72.
- Frontisi-Ducroux, Fr., 1986α, "Images du ménadisme feminine: les vases des Lénéennes", στο *L'Association dionysiaque dans les sociétés anciennes (Collection de l'École française de Rome 89)*, Ρώμη, 165-176.
- , 1986β, "Figures du masque en Grèce ancienne", στο Vernant, Vidal-Naquet (1986), 25-43 (ελλην. μετ. "Μορφές του προσωπείου στην αρχαία Ελλάδα", 33-55).
- , 1991, *Le dieu-masque. Une figure du Dionysos d'Athènes*, École Française de Rome.
- , 1995, *Du masque au visage: aspects de l'identité en Grèce ancienne*, Παρίσι (ελλην. μετ. Μ. Λεβεντοπούλου, *Από το προσωπείο στο πρόσωπο. Όψεις της ταυτότητας στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2009).
- Frost, F.J., 1990, "Peisistratos, the Cults, and the Unification of Attica", *Anc Wld*, 21, 3-9.
- Γκάρτζιου-Τάττη, Α., 2003, "Επιστροφή στην Αρχαία Ελλάδα", *Ίστωρ*, 13, 125-173.
- Gernet, L., 1953, "Dionysos et la religion dionysiaque", *REG*, 377-395 [= *Anthropologie de la Grèce antique*, Παρίσι 1968, 63-89] (ελλην. μετ. Α. Μεθενίτη-Α. Στεφανής, "Ο Διόνυσος και η διονυσιακή θρησκεία: Δάνεια στοιχεία και πρωτότυπες συμβολές", *Ανθρωπολογία της Αρχαίας Ελλάδας*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2000, 85-124)].
- Goldhill, S., 1987, "The Great Dionysia and Civic Ideology", *JHS*, 107, 58-76 = βελτιωμένη εκδοχή στο J. Winkler, F.I Zeitlin, *Nothing to do with Dionysos? Athenian Drama in its Social Context*, Πρίνστον 1990, 97-129.

- , 1997, “Modern Critical Approaches to Greek Tragedy”, στο Easterling (1997), 324-347.
- Graf, Fr., 1998, “Die kultischen Wurzeln des antiken Schauspiels”, στο G. Binder, B. Effe (επιμ.), *Das antike Theater. Aspekte seiner Geschichte, Rezeption und Aktualität (Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium 33)*, Trier, 11-32.
- Green, J.R., 1994, *Theatre in Ancient Greek Society*, Λονδίνο.
- Gregory, J., 2005, *A Companion to Greek Tragedy*, Οξφόρδη (ελλην. μετ. Μ. Καίσαρ, Ο. Μπεζαντάκου, Γ. Φιλίππου, επιμ. Δ. Ιακώβ, *Όψεις και Θέματα της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας. 31 Εισαγωγικά Δοκίμια*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2010).
- Guépin, J.-P., 1968, *The Tragic Paradox. Myth and Ritual in Greek Tragedy*, Άμστερνταμ.
- Γώγος, Σ., 2005, *Το αρχαίο θέατρο του Διονύσου. Αρχιτεκτονική μορφή και λειτουργία*, εκδ. Μίλητος, Αθήνα.
- Halliwell, St., 2003, “Nietzsche’s «Daimonic Force» of Tragedy and its Ancient Traces”, *Arion*, II.1, 103-123.
- Harrison J., 1912 (1927²), *Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion*, Καίμπριτζ [World Publ. 1962].
- Henrichs, A., 1982, “Changing Dionysiac Identities” στο B. F. Meyer και E. P. Sanders (εκδ.), *Jewish and Christian Self-Definition, III, Self-Definition in the Greco-Roman World*, Λονδίνο.
- , 1993, “He Has a God in Him”: Human and Divine in the Modern Perception of Dionysos”, στο Th.H. Carpenter, Ch.A.Faraone, *Masks of Dionysus*, Ιθάκη- Λονδίνο, 13-43.
- Jeanmaire, H., 1951, *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus*, Παρίσι (ελλην. μετ. Α. Μερτάνη-Λίτσα, *Διόνυσος. Ιστορία της λατρείας του Βάχχου*, Πάτρα 1981).
- Ieranò, G., 1997, *Il Dittirambo di Dioniso: le testimonianze antiche*, Πίζα, Ρώμη.
- Isler-Kerényi, C. 2001, *Dionysos nella Grecia arcaica: il contributo delle immagini (Filologia e critica 87)*, Πίζα.
- , 2004, *Civilizing Violence. Satyrs on the 6th-Century Greek Vases*, Göttingen.
- , 2007, “Komasts, Mythic Imaginary, and Ritual” στο Csapo, Miller, 77-95.
- Κακούρη, Κ.Ι., 1946, *Προαισθητικές μορφές θεάτρου*, Αθήνα (εκδ. Ιδιοθέατρον 1999).
- , 1963, *Διονυσιακά εκ της σημερινής λαϊκής λατρείας των Θρακών*, Αθήνα.

- , 1987, *Γενετική του θεάτρου (Διεπιστημονική έρευνα θεατρολογίας)*, Αθήνα.
- Καρακάντζα, Ε.Δ., 2003, *Αρχαίοι Ελληνικοί μύθοι. Ο θεωρητικός λόγος του 20ου αιώνα για τη φύση του και την ερμηνεία τους*, Προλογικό σημείωμα Δανιήλ Ι. Ιακώβ, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Καλλιγιάς, Α.Γ., 1994, “Η περιοχή του ιερού και θεάτρου του Διονύσου”, στο Ε. Coulson, Ο. Palagia (κ.ά.), *The Archeology of Athens and Attica under the Democracy*, Οξφόρδη, 25-30.
- Kerényi, K., 1976, *Dionysos. Urbild des unzerstöbaren Lebens*, Μόναχο.
- Kolb, F., 1981, *Agora und Theater. Volks-und Festversammlung (Archäologische Forschungen Deutsches Archäologisches Institut 9)*, Βερολίνο.
- Kowalzig, B., 2007, “And now all the World shall Dance!” (Eur. Bacch. 114): Dionysus’ Choroï between Drama and Ritual”, στο Csapo, Miller, 221-251.
- Krumeich, R., Pechstein, N., Seidensticker, B., 1999, *Das griechische Satyrspiel*, Darmstadt.
- Lanza, D., 1996, “La tragedia e il tragico”, στο S. Settis, *I Greci. Storia Cultura, Arte, Società*, 1. *Noi e I Greci*, Torino.
- Lavecchia, S., 2000, *Pindari Dithyramborum Fragmenta*, Ρώμη-Πίζα.
- Leonhardt, J., 1991, *Phalloslied und Dithyrambos. Aristoteles über den Ursprung des griechischen Dramas (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch.-historisch. Klasse, 4)*, Heidelberg.
- Lesky, A., 1987, *Die tragische Dichtung der Hellenen* (ελλην. μετ. Ν.Χ. Χουρμουζιάδης, *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, τόμ. Α΄, Από τη γένεση του είδους έως τον Σοφοκλή, Αθήνα ΜΙΕΤ, 1990²).
- Lloyd-Jones, H., 1998, “Ritual and Tragedy”, στο Fr. Graf, *Ansichten griechischer Rituale. Geburtstags-Symposium für Walter Burkert*, Στουτγάρδη-Λειψία, 271-295.
- Luppe, W., 2009, “Zur Anzahl der an den Lenäen von den Tragikern angeführten Dramen”, *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*, 55.1, 36-39.
- Martin, A., 1995, “La tragédie attique de Thespis à Eschyle”, στο A. Verbanck-Piérard, D. Viviers (εκδ.), *Culture et cité. L'avènement d'Athènes à l'époque archaïque (Actes du colloque international organisé à l'Université Libre de Bruxelles, 25-27 avril 1991)*, Βρυξέλλες, 15-24.
- McGinty, P., 1978, *Interpretation and Dionysos. Method in the Study of a God*, Χάγη-Παρίσι-Νέα Υόρκη.
- Μερακλής, Μ. Γ., 2000, “Το αρχαίο δράμα και τα νεοελληνικά ευετηριακά δρώμενα”, *Σεμινάριο*, 27, 19-26.

- Millis, B.W., Olson Douglas S., 2012, *Inscriptional Records for the Dramatical Festivals in Athens. IG II² 2318-2325 and Related Texts. Edited with Introduction and Commentary*, Leiden.
- Moretti, J.-Ch. (1999-2000), "The Theater of the Sanctuary of Dionysus Eleuthereus in Late Fifth-Century Athens", *ICS*, 24-25, 377-398.
- , 2000, "Le théâtre du sanctuaire de Dionysos Éleuthéreus à Athènes, au Ve s. av.J.-C.", *REG* 113, 275-298.
- , 2001, *Théâtre et société dans la Grèce ancienne*, Παρίσι (ελλην. μετ. Ε. Δημητρακοπούλου, επιμ. Κ. Μπούρας, *Θέατρο και κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2004).
- Murray, G., 1955⁷, *Euripides and his Age*, Οξφόρδη (ελλην. μετ. Κ.Ν. Παπανικολάου, *Ο Ευριπίδης και η εποχή του*, Αθήνα χ.χ.).
- Mussche, H.F., 1994, "Thorikos during the Last Years of the Sixth Century B.C.", στο W.D.E. Coulson, Ο. Palagia (κ.ά. εκδ.), *The Archeology of Athens and Attica under the Democracy*, Οξφόρδη, 211-215.
- Nietzsche, F., 1872, *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, Λειψία), Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1972 (G. Colli, M. Montimari, W. de Gruyter, Στουτγάρδη 1998 (μετ., Francis Golffing, *The Birth of Tragedy*, Νέα Υόρκη 1956).
- Olsson, V., 2006, *The Lenaia Vases Revisited: Regendering Narratives of Image, Ritual, and Dionysian Women*, διδ. διατριβ. Göteborg University.
- Otto, W.F., 1933, *Dionysos. Mythos und Kultus*, Φραγκφούρτη (ελλην. μετ. Διονύσος. Μύθος και λατρεία, εκδ. του εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1991).
- Paga, I. 2010, "Deme Theaters in Attica and the Trittys System", *Hesperia*, 79, 351-384.
- Palaiothodoros, D., 1999, "Pisistrate et Dionysos: Mythes et réalités de l'érudition moderne", *LEC*, 67, 321-340.
- Palyvou, C., 2001, "Notes on the Geometry of the Ancient Theatre of Thorikos", *Archäologischer Anzeiger*, 45-58.
- Parke, H. W., 1977, *Festivals of the Athenians*, Λονδίνο, επανέκδοση Ιθάκη-Νέα Υόρκη 1986 (ελλην. μετ. Χ. Όρφανος, *Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα*, εκδ. Δαίδαλος, Αθήνα 2000).
- Parker, R., 1996, *Athenian Religion: A History*, Οξφόρδη.
- Parker, H.N., 2006, "A Fragment of the Athenian Dramatic Didascaliae for the Lenaia Re-Examined (IG II/III² 2319)", *ZPE*, 158, 55-60.
- Peirce, S., 1998, "Visual Language and Concepts of Cult on the Lenaia Vases", *CIAnt.* 17, 59-95.
- Pickard-Cambridge, A.W., 1956, *The Theatre of Dionysus in Athens*, Οξφόρδη.

- , 1927, *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, Οξφόρδη, έκδοση αναθεωρημένη από T.B.L. Webster, Οξφόρδη 1966².
- , 1968², *The Dramatic Festivals of Athens*, δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη από J. Gould, D. M. Lewis, Οξφόρδη 1988 (ελλην. μετ. Μ. Υψηλάντη, Η. Τσολακόπουλος, Α.Ε. Ευσταθίου, *Οι δραματικές εορτές της Αθήνας*, Θεσσαλονίκη 2011).
- Pisi, P., 2003, “Dioniso da Nietzsche a Kerényi”, *SMSR*, 27, 129-218.
- Polacco, L., 1990, *Il teatro di Dioniso Eleutereo ad Atene*, Ρώμη.
- Porter, J.I., 2005, “Nietzsche and Tragedy”, στο R. Bushnell (εκδ.), *A Companion to Tragedy*, Οξφόρδη, 67-87.
- Πούχνερ, Β., 1985, “Από το δρώμενο στο δράμα”, στο Β. Πούχνερ, *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου. Κριτικές παρατηρήσεις στο γενετικό κώδικα της θεατρικής συμπεριφοράς του ανθρώπου (Λαογραφία Παράρτημα 9)*, Αθήνα.
- Privitera, G.A., 1965, *Laso di Ermione nella cultura ateniese e nella tradizione storiografica*, Ρώμη.
- Pritchard, D., 2004, “Kleisthenes, Participation, and the Dithyrambic Contests of late Archaic and Classical Athens”, *Phoenix*, 58, 208-228.
- Pucci, P., 2004, “Dynamics and Variations of Nietzsche’s Couple”, *Mètis*, N.S. 2, 163-185.
- Ridgeway, W., 1910, *The Origin of Tragedy with special Reference to the Greek Tragedians*, Καίμπριτζ (Νέα Υόρκη 1966, ανατύπωση 2010).
- Rhodes, P.J., 2003, “Nothing to do with Democracy: Athenian Drama and the Polis”, *JHS*, 123, 104-119.
- Romano, I.B., 1982, “The Archaic Statue of Dionysos from Ikarion”, *Hesperia*, 51, 389-409.
- Romero, F.G., 2000, “The Dithyrambs of Bacchylides: Their Position in the Evolution of the Genre” στο Bagordo, Zimmerman, 47-58.
- Rusten, J. S., 2006, “Who ‘Invented’ Comedy? The Ancient Candidates for the Origin of Comedy and the Visual Evidence”, *AJPh*, 127, 37-66.
- , (εκδ.), 2011, *The Birth of Comedy: Texts, Documents, and Art from Athenian Comic Competitions*, Βαλτιμόρη.
- Scodel, R. 1993, *Theater and Society in Classical World*, Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Scullion, S., 1994, *Three Studies in Athenian Dramaturgy (Beiträge zur Altertumskunde 25)*, Στουτγάρδη, Λειψία.
- , 2002, “Tragic Dates”, *CQ*, 52.1, 81-101.
- , 2002α, “Nothing to do with Dionysus: Tragedy Misconceived as Ritual”, *CQ*, 52, 102-137.
- , 2006, “Tragedy and Religion”, στο Gregory, 23-37 (ελλην. μετ. “Τρα-

- γωδία και θρησκεία: Το πρόβλημα των απαρχών”, 31-51).
- Seaford, R., 1994, *Reciprocity and Ritual. Homer and Tragedy in the Developing City-State*, Οξφόρδη (ελλην. μετ. Β. Λιαπής, *Ανταπόδοση και τελετουργία, Ο Όμηρος και η Τραγωδία στην αναπτυσσόμενη πόλη-κράτος* MIET, Αθήνα 2003).
- , 2000α, “The Social Function of Attic Tragedy: A Reponse to Jasper Griffin”, *CQ*, 50, 30-44.
- , 2000β, “The Dionysiac Don responds to Don Quixote: Rainer Friedrich on the New Ritualism”, *Arion*, 8.2, 74-98.
- , 2005, “Tragedy and Dionysos”, στο R. Bushnell (εκδ.), *A Companion to Tragedy*, Οξφόρδη, 25-38.
- Seidensticker, B., 2005, “Dithyramb, Comedy, Satyr Play”, στο Gregory, 38–54 (ελλην. μετ. “Διθύραμβος, κωμωδία και σατυρικό δράμα”, 52-75).
- Sifakis, G. M., 2001, *Aristotle on the Function of Tragic Poetry*, ΠΕΚ, Ηράκλειο.
- Silk, M.S., Stern J.P., 1981, *Nietzsche on Tragedy*, Καίμπριτζ
- Silk, M.S., 1996, *Tragedy and the Tragic. Greek Theatre and Beyond*, Οξφόρδη.
- Slater, N.M., 1986, “The Lenaeon Theatre”, *ZPE*, 66, 255–264.
- Smith, Tyler, Jo, 2007, “The Corpus of Komast Vases”, στο Csapo, Miller, 48–76.
- Snell, B., 1971, *Tragicorum Graecorum Fragmenta (TrGF)*, vol. 1, Γοττίγγη.
- Sommerstein, A.H., 2002, *Greek Drama and Dramatists*, Routledge (ελλην. μετ. Α. Χρήστου, υπεύθυνη σειράς Ι. Παπαδοπούλου, *Αρχαίο ελληνικό δράμα και δραματουργοί*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008).
- Sommerstein, A.H., Halliwell, S., Henderson, J., Zimmerman, B. (εκδ.), 1993, *Tragedy, Comedy and the Polis. Papers from the Greek Drama Conference, Nottingham, 18-20 July 1990*, Μπάρι, 167-189.
- Sourvinou-Inwood, Ch., 2003, *Tragedy and Athenian Religion*, Lanham.
- , 2008, “Αθηναϊκή Θρησκεία και Αρχαία Ελληνική Τραγωδία”, στο Α. Μαρκαντωνάτος, Χρ. Τσαγγάλης (επιμ.), Ch. Pelling (εισ.), *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, Θεωρία και Πράξη*, Gutenberg, Αθήνα, 117-147.
- Spineto, N., 2005, *Dionysos a teatro. Il contesto festivo del drama Greco*, Ρώμη.
- Spineto, N., 2011, “Athenian Identity. Dionysiac Festivals and the Theatre”, στο R. Sclesier (εκδ.), *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism?*, Βερολίνο, Βοστώνη, 299-314.
- Storey, I.C., 2010, “Origins and Fifth-Century Comedy”, στο G.W. Dobrov (εκδ.), *Brill's Companion to the Study of Greek Comedy*, Leiden-

- Boston, 179-226.
- Storm, W., 1998, *After Dionysus. A Theory of the Tragic*, Cornell University Press, Ιθάκη– Νέα Υόρκη.
- Sutton, Ferrin D., 1989, *Dithyrambographi Graeci*, Hildesheim-Μόναχο- Ζυρίχη.
- Swift, L.A., 2010, *The Hidden Chorus. Echoes of Genre in Tragic Lyric*, Οξφόρδη.
- Thomson, G., 1941, *Aeschylus and Athens: A Study in the Social Origins of Drama*, Λονδίνο (ελλην. μετ. Γ. Βιστάκης, Φ. Αποστολόπουλος, *Αισχύλος και Αθήναι*, Αθήνα 1954).
- Ugolini, G., 2003, “Philologus inter Philologos’ Friedrich Nietzsche, die klassische Philologie und die griechische Tragödie”, *Philologus*, 147. 2, 316-342.
- Van der Weiden, M.J.H., 1991, *The Dithyrambs of Pindar*, Άμστερνταμ.
- Vernant, J.-P., Vidal-Naquet, P., 1989⁷, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, Παρίσι (ελλην. μετ. Στ. Γεωργούδη, *Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1988).
- , 1986, *Mythe et tragédie deux*, Παρίσι (ελλην. μετ. Α. Τάττη, *Μύθος και Τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα*, τ. Β΄, Αθήνα 1991).
- Versnel, H.S., 1990, “What’s Sauce for the Goose is Sauce for the Gander: Myth and Ritual, Old and New”, στο L. Edmunds, *Approaches to Greek Myth*, Βαλτιμόρη, 25-90.
- West, M., 1989, “The Early Chronology of Attic Tragedy”, *CQ*, 39, 251-254.
- Wilamowitz-Moellendorff U. von, 2003, *Η Αττική τραγωδία. Γένεση και διαμόρφωση ενός είδους*, μετ. Η. Τσιριγκάκης, Δ.Ι. Ιακώβ, Θεσσαλονίκη.
- Wiles, D., 2000, *Greek Theatre Performance. An Introduction*, Καίμπριτζ
- , 2007, *Mask and Performance in Greek Tragedy: from Ancient Festival to Modern Experimentation*, Καίμπριτζ
- Wilson, D., 1987, *Gilbert Murray OM 1866-1957*, Οξφόρδη.
- Wilson, P., 2000, *The Athenian Institution of the Khoregia. The Chorus, the City and the Stage*, Καίμπριτζ
- , 2003, “The Politics of Dance: Dithyrambic Contest and Social Order in Greece”, στο D. Phillips, D. Pritchard (εκδ.), *Sport and Festival in the Ancient Greek World*, Swansea, 165-198.
- , (εκδ.), 2007, *The Greek Theatre and Festivals: Documentary Studies*, Οξφόρδη.
- , 2008, “Costing the Dionysia”, στο M. Revermann, P.J. Wilson (εκδ.), *Performance, Reception, Iconography, Studies in Honour of Oliver Taplin*, Oxford, 88-127.

- Winkler, J., 1990, "The Ephebes' Song: Tragoidia and Polis", στο J. Winkler, F.I Zeitlin (εκδ.), *Nothing to do with Dionysos? Athenian Drama in its Social Context*, Πρίνστον, 20-62.
- Wise, J., 1998, *Dionysus Writes. The Invention of Theatre in Ancient Greece*, Cornell University Press.
- Zimmerman, B., 1992, *Dithyrambos: Geschichte einer Gattung*, Γοττίγγη.
- , 1993, "Das Lied der Polis: zur Geschichte des Dithyrambos" στο A. H. Sommerstein, S. Halliwell, J. Henderson, B. Zimmerman (εκδ.), *Tragedy, Comedy and the Polis. Papers from the Greek Drama Conference, Nottingham, 18-20 July 1990*, Μπάρι, 39-54.
- , (2011), "Dionysos in der Polis. Zur kultischen und politischen Dimension der griechischen Tragödie", *Gymnasium*, 118. 4, 371-382.
- , (επιμ.), 2011, *Handbuch der griechischen Literatur der Antike, Erster band. Die Literatur der archaischen und klassischen Zeit*, Μόναχο.
- Χουρμουζιάδης, Ν. Χ., 1984², *Σατυρικά*, Αθήνα.

